

*Ліхницька Л.М., к.пед.н., старший викладач
кафедри мистецьких дисциплін дошкільної
та початкової освіти,
Вінницький педагогічний університет
імені М. Коцюбинського*

САМОВИРАЖЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ МИСТЕЦТВА ЯК СПОСІБ УСВІДОМЛЕННЯ СЕБЕ І СВІТУ

THE EXCLUSION OF THE MORE SCHOOL SCHOOLS BY ARTICLES AS A WAY OF AWARENESS OF OURSELVES AND THE WORLD

Анотація. У статті розглядаються питання щодо способів, умов розвитку усвідомлення себе і світу молодшими школярами у сфері мистецтва. Досліджено категорії «самовираження молодшого школяра». Виділено основні рівні та компоненти усвідомлення себе і світу молодшими школярами, основні умови для творчого самовираження школярів.

Ключові слова: самовираження, самосвідомість, Я-концепція, соціалізація, самість.

Abstract. The article deals with the ways and means of developing the awareness of themselves and the world of younger students in the field of art. The categories of «self-expression of junior schoolboy» are investigated. The basic levels and components of awareness of themselves and the world by junior pupils are highlighted, the main conditions for creative expression of schoolchildren.

Keywords: self-expression, self-consciousness, self-concept, socialization, self.

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві існує потреба в зрілих, здатних до рефлексії особистостях, які зможуть творчо усвідомлювати світ і себе у Всесвіті. Усвідомлення себе і світу на початковому етапі шкільної соціалізації є основою у формуванні світогляду, самосвідомості, ціннісних орієнтацій. У молодшому шкільному віці зароджується картина світу дитини, формується її самосвідомість. Необхідність пошуку найбільш ефективних умов розвитку світогляду, самосвідомості, самовизначення дитини призвели до виділення основних шляхів і способів усвідомлення себе і світу.

Усвідомлення молодшими школярами себе і світу включає різні процеси: розвиток світосприйняття, образу «Я», образу світу, соціалізацію, самосвідомість, самовизначення у світі. Тому проблема розгляду способів і умов його розвитку містить знайомство з цими поняттями. У психолого-педагогічній та філософській

літературі виділяють два поняття, які є базовими в розвитку усвідомлення себе і світу: це категорії «Я» і «Не Я». Також найбільш близьким до цієї теми є поняття самосвідомості особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз усвідомлення себе і світу передбачає опис їхньої структури. Так, Р. Бернс вважає, що виділення описової та оціночної складових дозволяє розглядати Я-концепцію як сукупність установок, спрямованих на самого себе в контексті оточення [4]. В аналізі структури цих установок підкреслюються три головні елементи: когнітивний, емоційний і регулятивний. І.С. Кон, І.І. Чеснокова й інші дослідники також виділяють ці три компоненти. Усвідомлення себе і світу теж мають ці три основні етапи: когнітивний (побудова схеми світу і себе як результат самопізнання), емоційно-ціннісний (побудова самооцінки, ставлення до світу і до себе на основі емоцій) і поведінковий (вибудовування своєї поведінки і саморегуляція) [10].

Процес усвідомлення себе і світу включає побудову образу себе і образу світу, які можна розглядати як проміжний результат цього розвитку. Образ світу вивчали такі дослідники, як С.Л. Рубінштейн, А.Н. Леонтьєв, В.В. Петухов, С.Д. Смирнов, Г.А. Бєрулава. У вітчизняній педагогіці й психології образ світу розглядається як цілісна багаторівнева система уявлень і відносин людини до світу, людей і до себе, яка «опосередковує, переломлює через себе будь-який зовнішній вплив» [21, с. 142].

Виклад основного матеріалу дослідження. У різних психологічних концепціях усвідомлення себе і світу в молодшому шкільному віці характеризується неоднаково, але існують певні загальні положення.

У молодшому шкільному віці процес побудови образу «Я» і образу світу має свої особливості. Молодший шкільний вік – це період входження в іншу соціальну сферу, розширення контактів, уявлень про навколишній світ, в цей період активно розвивається самооцінка дитини. Молодший шкільний вік є якісно новим етапом у розвитку особистості. Провідною діяльністю цього періоду стає навчальна діяльність. Основною психологічною передумовою формування усвідомлення себе і світу в молодшому шкільному віці є розвиток психологічних процесів і особистісних новоутворень віку.

Основними новоутвореннями, пов'язаними з формуванням усвідомлення себе і світу, є новоутворення кризи 7 років. Відкриття значення нової соціальної позиції – позиції «Я» школяра, пов'язаної з виконанням навчальної роботи, що високо цінується дорослими. Формування відповідної внутрішньої позиції головним чином змінює його самосвідомість. Як вважає Л.І. Божович – це період народження соціального «Я» дитини [5]. Зміна самосвідомості призводить до переоцінки цінностей. Відбуваються глибокі зміни в плані переживань – стійкі афективні комплекси. Виявляється те, що Л.С. Виготський називає узагальненням переживань. Ланцюг невдач або успіхів (в навчанні, в спілкуванні), призводить до формування почуття неповноцінності, або почуття власної значущості. На думку Е. Еріксона, в цей період у дитини загострюється інтерес до влаштування речей, вона прагне їх освоїти, пристосувати до чого-небудь. На четвертій стадії за Е. Еріксоном (молодший

шкільний вік) відбувається вибір між «працьовитістю і почуттям неповноцінності» [23]. На думку Е. Еріксона усвідомлення себе і світу в молодшому шкільному віці залежить від впливу оточення, від заохочення дорослих, процес усвідомлення себе і світу тісно пов'язаний з діяльністю дитини й успіхами або невдачами в ній.

Л.С. Виготський вважає, що на початку молодшого шкільного віку у дитини відбувається узагальнення власних уявлень про себе, своїх переживань, регуляція своєї поведінки. Дитина починає регулювати свою поведінку через самопізнання [7].

Серед вітчизняних психологів формування усвідомлення себе і світу на цьому віковому етапі повніше розглядає В.С. Мухіна [11]. Науковець зміст усвідомлення себе і світу більш ретельно структурує, ніж Е. Еріксон: через призму структурних ланок самосвідомості (ім'я; тіло; претензії на визнання; статеві ідентифікація; психологічний час особистості; соціальний простір особистості). В.С. Мухіна вважає, що у віці семи-одинадцяти років дитина починає розуміти, що вона являє собою індивідуальність, яка, безумовно, піддається соціальним впливам. Вона знає, що зобов'язана вчитися і в процесі навчання змінювати себе, привласнюючи колективні знаки, які існують у суспільстві, систему соціальних очікувань щодо поведінки та ціннісних орієнтацій. Також знає, що відрізняється від інших і переживає свою унікальність, свою «самість», прагнучи утвердити себе серед дорослих і однолітків. Нова соціальна ситуація вводить дитину в строго нормований світ відносин і вимагає від неї організованої довільності.

Основне утворення, його результат – усвідомлення себе і світу – це образ світу. А.С. Обухів вважає, що образ світу розвивається у особистості первинним по відношенню до переживання, відношенню до себе і світу, є його базою, основою [14], тоді як С.Д. Смирнов вважає, що емоційні відчуття світу є базою, першокомпонентом, на який нашаровується усвідомлення світу, як більш зрілий і значимий компонент самосвідомості [21]. Так, у молодшому шкільному віці образ світу формується на основі розвитку емоційних переживань, з чого згодом і формується цілісне усвідомлення себе і світу. В.В. Петухов вважає, що образ світу торкається як усвідомлюваних, так і неусвідомлюваних структур особистості й виділяє в образі світу несвідомі, основні і позарефлексивні зв'язки світу і «Я» людини, і усвідомлювані, що піддаються рефлексії елементи образу світу. Також, образ світу і ставлення до нього розглядається як необхідна умова психічного життя особистості [15].

Також у молодшого школяра починає формуватися образ «Я». В.І. Максакова вважає, що образ «Я» молодшого школяра гармонійний, але односторонній. Гармонійне усвідомлення себе проявляється в тому, що наявне, бажане, яке надається іншими «Я» в цьому віці збігаються. Об'єктивною підставою для цього слугує несуперечливий стан організму дитини в цей період. Суб'єктивним – його усвідомлення себе як учня. Оскільки вчення – це ядро, основний зміст його життя в цей період, остільки усвідомлення себе і світу залежать від якості цього ядра. У результаті гармонійність образу «Я» не обов'язково означає позитивне ставлення

конкретної дитини до себе. В.І. Максакова відзначає також збіднення цього образу: він зводиться до характеристики навчальних успіхів і поведінки дитини в школі.

В.І. Маскакова вважає, що усвідомлення світу у молодшого школяра спрощене, але радісне, наповнене різними фарбами і позитивними емоціями, але не об'ємне. Молодші школярі уявляють світ веселим, цікавим, ставляться до нього в нормі емоційно позитивно. Картина світу у молодших школярів на початку молодшого шкільного віку – усвідомлення себе синкретично зі ставленням до світу, із сім'єю, країною, народом, природою (Я = Світ). До середини-кінця віку відбувається децентрація свідомості (Я і Світ, Я окремо від Світу). В.І. Маскакова вважає, що світ є перед дитиною як нескінченний багатогранний, захищений дорослими простір для ігор і дружби, пізнання і взаємодії з природою. Отже, її ставлення до світу комфортне. У той же час воно стає більш складним. Так, стосунки з однолітками в молодшому шкільному віці – це не чисто дружні і не ігрові відносини, якими вони були до школи. Вони виникають в навчальній діяльності або з її приводу, опосередковуються нею і вчителем [12].

Інший психолог А.А. Реан розглядає усвідомлення себе і світу через такі поняття, як самооцінка, соціальний статус [17]. На думку А.А. Реан, усвідомлення себе і світу дитини містить те, як констатує реальний образ Я (Я-реальне), так і Я-перспективне, тобто те, на що Я-реальне орієнтоване. Так, у дітей на початку етапу середнього дитинства можна констатувати наявність не тільки очікування і спрямованості на майбутні особистісні перетворення (наприклад, стати школярем), але і усвідомлення себе (яким школярем я буду). Це дозволяє включити в образ власного Я дитини різні якості особистості, необхідні для успішного виконання шкільних навчальних і організаційних обов'язків.

Важливу роль у становленні усвідомлення себе і світу є формування у молодшого школяра картини світу, світогляду. Світогляд вибудовується на основі різних джерел – фольклору (казки, ігри, лічилки), за допомогою дорослих, літератури, ЗМІ, шкільного навчання. Власний досвід школяра, як вважає Ю.А Аксьонова, менш значущий, він швидше за все покладається на думку дорослих [2].

Формування усвідомлення себе і світу починається в дитинстві, коли з'являється недиференційоване усвідомлення світу. На основі ставлення до світу дитина класифікує і маніпулює з об'єктами. За М.Л. Раусте фон Вріхт, усвідомлення світу дитини формується на основі взаємодії з навколишнім середовищем, і істотну роль тут відіграє зворотний зв'язок, який отримує дитина від світу. У міру розвитку мислення й мови усвідомлення світу диференціюється, і стає більш об'єктивним. Формуються поняття і очікування щодо світу. Відбувається відділення «Я» і зовнішнього світу. Усвідомлення себе стає частиною ставлення до світу [18].

Образи світу і до себе, як перші ступені в пізнанні дійсності, є основою для подальшого формування світогляду і самосвідомості дитини, яке відбувається в наступні етапи оттогенеза. С.Л. Рубінштейн, Б.Г. Ананьев розглядають образ світу як побудову власного життєвого шляху особистості, як розвиток її «Я». Розвиток образу світу формується через ставлення до себе, через рефлексію власного життя [20].

Образ світу будується в контексті становлення усвідомлення себе особистістю. М. Воловікова, А. Трофимов відзначають, що в слові «образ» корінь «аз», тобто «я». «Образ Я», отже, це набуття «Я», повернення до себе [8].

Тож молодший шкільний вік є періодом народження нового етапу усвідомлення себе і світу. Виходячи з розглянутих психолого-педагогічних концепцій з цього питання можна виділити такі рівні усвідомлення молодшим школярем себе і світу:

1. Початковий (самопочуття, самовідчуття, емоційне ставлення до себе і світу з опорою на думку дорослих і співвідношення з однолітками, егоцентризм).
2. Рефлексивний (усвідомлення окремих своїх якостей на основі порівняння з іншими).
3. Креативний (розуміння себе і здатність до перетворення себе і світу на основі рефлексії, децентрації).

Також можна виділити наступні компоненти усвідомлення себе і світу.

Відносно усвідомлення себе можна виділити три компоненти:

1. Самопізнання.
2. Емоційно-ціннісне самоствавлення: самоповага, самооцінка, самоприймання.
3. Саморегуляція, саморозвиток, самовиховання, самоідентифікація і відокремлення.

Щодо усвідомлення світу дотримуємось схожої структури:

1. Пізнання світу щодо свого «Я».
2. Ціннісне ставлення до світу.
3. Перетворення світу, творчість, самореалізація у світі.

Отже, під усвідомленням себе і світу розуміємо цілісний компонент особистості, що включає когнітивну і емоційну сторону, розвивається в процесі формування самосвідомості, самоствавлення і світогляду особистості, і проміжними результатами якого є формування образів себе і світу. Можна виділити основну ланку ставлення до себе і світу. Такою ланкою є «Я» особистості. Усвідомлення себе і світу молодшим школярем відбувається в процесі самосвідомості людини. Базою ставлення до себе і світу є образи «Я» і світу. Формування усвідомлення себе і світу в молодшому шкільному віці пов'язане із впливом соціуму, дорослих, школи. Також на нього впливають багато об'єктивних чинників, наприклад, фізичні характеристики, тіло дитини, і сприйняття його дорослими і однолітками. Багато авторів сходяться на тому, що в цьому віці ставлення до себе і світу залежать від успіху або невдач в діяльності, в навчанні. Усвідомлення себе і світу у молодшого школяра рухливе і тісно пов'язане із теперішнім часом дитини.

Молодший школяр сприймає себе як індивідуальність, щоразу більше розуміючи, чим він відрізняється від інших, прагнучи самоствердитися, самовиразитися. Самовираження в молодшому шкільному віці – основа побудови позитивного і гармонійного образу «Я» і образу світу. Найбільш ефективними для усвідомлення себе і світу молодших школярів є методи творчого самовираження. На сьогодні творче самовираження і саморозвиток є актуальною проблемою сучасності й

основним напрямком у розвитку особистості дитини. Поняття «самовираження» тісно пов'язане з поняттями «Я» і «самосвідомість». Здатність «Я» дитини пізнавати світ носить творчий характер.

У молодшому шкільному віці розвивається емоційно-ціннісна сфера особистості, дитина сензитивна до творчості. Художньо-творча діяльність для дитини – ефективний спосіб розвитку у неї позитивної самооцінки, світосприйняття, емоційно-ціннісного ставлення до себе і навколишнього світу. Самовираження в творчості молодший школяр «привласнює» усвідомлення ним в процесі діяльності уявлення про світ, про інших людей і про себе. Тому в молодшому шкільному віці стає важливим залучення педагогом і батьками дитини в художньо-творчу діяльність у всіх сферах життя школяра. В умовах шкільного виховання формуються основні базові поняття молодшого школяра про навколишній світ, інших людей, про себе. У сучасній початковій школі, незважаючи на існуючі предмети художньо-естетичного циклу, гуманістичні психологи (А. Маслоу, К. Роджерс, Г. Олпорт) вважали, що основа художньої творчості – потреба в самоактуалізації, самореалізації власного «Я». Для розвитку психологічно здорового усвідомлення себе і світу необхідно самовираження. Основа розвитку образу «Я» – з'єднання різних видів творчої діяльності, що є природним для дитини. У процесі творчого самовираження проявляється суть людини. У процесі творчого самовираження дитина знаходить свою «нішу», свою роль в житті, власне «Я». А. Маслоу писав про зв'язок самовираження і «Я»: «Самовираження практично неможливе для невротика, у якого немає почуття власного Я, який постійно відчуває себе актором, вимушеним вибирати роль з якогось нав'язаного йому репертуару ролей» [13].

Діти не просто переносять на папір щось з навколишнього світу, а живуть у цьому світі, входять у нього, як творці краси, насолоджуються цією красою», – писав В.А. Сухомлинський [22, с. 79].

Школяр, котрий самореалізується в творчості, творить світ сам. Так, Н.А. Бердяєв розумів творчість як трансцендентний процес, процес виходу особистості за межі свого «Я», і вважав, що творчий акт зближує людину з божественним початком, виходячи з постулату твірності всього буття. Основна ідея, яка пронизує роздуми Миколи Бердяєва про творчість, полягає в тому, що творчість людини є продовженням і завершенням світотворення, розпочатого Богом [3].

Самовираження – основний механізм усвідомлення себе і світу, особливо в дитячому віці. А.А. Потебня вважав, що людина прагне до самовираження, самовдосконалення, і тому займається творчістю. Також А.А. Потебня визнавав за художньою творчістю функцію пізнання світу і себе у ньому [16]. Художня творчість допомагає людям розуміти один одного, життя, ідеали моральності. Одним із важливих психолого-педагогічних умов успішного самовизначення дитини у творчій діяльності на уроках мистецтва є оволодіння ним «культурою втілення образів» (Л.С. Виготський). Л.С. Виготський вказав, що одним з найважливіших відкриттів письменника є закон «культивування дитячої творчості». Суть цього закону полягає, на його думку, в тому, як вважає К.А. Абульханова-Славська, що

самовираження – саме той спосіб, яким особистість проявляє, регулює власну активність у процесі об'єктивації. Особистість може об'єктивувати себе в якій-небудь справі, вчинкові, стосунках. Однак характер подальшої активності залежить від того, наскільки повно, адекватно, своєчасно, індивідуально і т.п. особистості вдалося об'єктивувати власне «Я», тобто від способу самовираження [1].

Отже, самовираження молодшого школяра – це «запуск механізму» самопізнання, що активізує рефлексивні процеси. Дитяча творчість – спосіб пізнання світу і себе в ньому.

Ю.А. Грибов вважає, що творче самовираження це «здатність людини до побудови власного образу світу, власного світовідчуття (у слові, зображенні, музиці, дії тощо і самого себе в цьому світі) і виділяє основні умови для творчого самовираження школярів [9, с. 52]:

- окрема людина не творча, самовизначається, активна і вільна особистість, чия здатність до розвитку і неповторна індивідуальність є вихідною цінністю;
- активний діалог, багатовимірний, такий що розвивається через рівноправний міжособистісний обмін діяльностями, світобаченнями і світовідчуття;
- надзвичайно важливої ролі предметно-чуттєвої основи мислення, сенсомоторного досвіду, творчої уяви, здібностей, цілісного й інтуїтивного розуміння навколишнього;
- виховання і навчання творчістю.

Л.П. Печко, розглядаючи культурно-естетичну свідомість і самосвідомість особистості, вважає, що для її розвитку необхідні наступні умови, де дотримуються [19]:

- умови формування здатності рефлексії, створення уявлень про себе;
- умови розвитку свідомості особистості, вибір і усвідомлення своїх ідеалів, почуттів, захоплень;
- розвиток творчого «Я» через спілкування з мистецтвом як перша ступінь творчості;
- створення педагогами культурно-естетичного середовища.

Необхідно створити такі умови самовираження, коли дитина НЕ буде репродуктивно виконувати якесь завдання, але ставити за мету розвиток її рефлексивного ставлення до творчості, саме формування усвідомлення себе і світу.

Ця необхідність породжує будову структури виховання особистості молодшого школяра засобами художньо-творчої діяльності.

Для цього необхідно розуміти, які основні грані самого себе і світу при цьому будуть усвідомлюватися молодшим школярем. Відомі вчені-педагоги (Р.М. Рогова, Г.Н. Філонов) розглядають проблему формування усвідомлення себе і світу засобами мистецтва в контексті розвитку самосвідомості особистості школярів, і виділяють такі значимі компоненти цього усвідомлення [19]:

- якісно змінюється розвиток учня з урахуванням віку, запасу наукових знань, життєвого досвіду, статеві, соціальна ідентифікація, співвіднесення з іншими

людьми, усвідомлення свого інтелекту, моральності, естетичного почуття, емоційно-вольових процесів і мотивів особистої поведінки;

- усвідомлене, ціннісне, гуманне ставлення до природного і соціального середовища, суспільно значимих цілей, до оточуючих людей, до себе, прояв свого «Я» в спілкуванні з людьми, в активній діяльності;

- власні почуття, настрої, інтерес, потреби, самооцінка, домагання, подолання суперечливих уявлень, вироблення стійких переконань;

- цілі й мотиви особистої поведінки, діяльності (інтелектуально-пізнавальної, художньо-естетичної, спортивної, трудової та ін.), самовизначення.

Ми виділяємо наступні компоненти, які усвідомлює молодший школяр:

1. Природний (ставлення до навколишньої природи, а також до свого особистого природи-тіла, зовнішнього вигляду, здоров'ю, самопочуттю).

2. Предметний (уявлення про предметний світ в цілому і про той, який «належить» особистості – захоплення, речі, імена).

3. Особистісний (відношення до індивідуальних особливостей щодо себе та інших людей: розумове, вольове, емоційне, саморозвитку та діяльності).

4. Соціальний (відношення до суспільства, шкільного колективу, вчителя, сім'ї тощо; до себе як учня, члена сім'ї, товариша, до майбутнього професійного «Я», співвідношення «Я» з «Ми», гендерне «Я»).

5. Ціннісний (відношення до існуючих моральних і етичних цінностей, понять, норм, прав і обов'язків і своїй особистій системі цінностей).

6. Культурний (відношення до себе як суб'єкта культурного простору, до світу в цілому, політичне, громадянське, етнічне та конфесійне «Я»).

Так кожен із компонентів розвивається в процесі самовираження молодшого школяра засобами мистецтва. Слід виділити основні форми художньої діяльності і механізми їх впливу на розвиток усвідомлення себе і світу.

Художньо-творча діяльність молодших школярів синкретична, і для молодшого школяра є нормальним поєднувати різні види діяльності. За Б.П. Юсовим, в 1 класі самовираження носить процесуально-діяльний характер і проявляється в танці, театральних постановках, лицедійстві, грі з масками. В усвідомленні свого «Я» і світу в динаміці з 2-го і 3-го класу домінуючим стає образотворче мистецтво, образотворча діяльність. З третього класу актуальними для самовираження є зображальність в літературі, інтонаційність в музиці [24]. Основними формами є використання всіх видів мистецтв, доступних молодшому школяреві: образотворча діяльність; ліплення (пластилін і глина); декоративно-прикладні мистецтва, колажі та аплікації, міні-інсталяції; танцювальна та хореографічна діяльність; робота з ляльками і ігрові елементи художньої творчості; віршування, казки і оповідання, словотворчість, каламбур; дитячий театр і психодрама з дітьми; інтегративний підхід (синтез мистецтв).

Під час дослідження було виявлено, що усвідомлення себе і світу залежить від змісту художньої діяльності, в яку дитина втягується. Проведена дослідно-експериментальна робота доводить, що основними факторами формування ставлення

до себе і світу молодших школярів є такі змістові моменти і чинники. Кожна з форм мистецтва має особливий зміст, по-своєму забезпечує розкриття образу «Я» і світу для дитини. Так, театральні елементи сприяють усвідомленню себе і світу за допомогою розширення рольового репертуару, внутрішній досвід проживання життєвих ситуацій, формування емпатії. У образотворчій діяльності у малюнку дитиною віддзеркалюється ставлення до власної особистості і до навколишнього світу, усвідомлюється зміст образу «Я»-світу пластичними засобами, а шляхом зміни малюнка і розвитку координації руху при засвоєнні методу образотворчої діяльності формується регулятивний бік усвідомлення себе і світу, розуміння і прийняття себе і світу. У літературній творчості за допомогою підбору жанру, що цікавить кожного учня, в процесі самовираження, написання сюжету і вибору героїв, формується поступове усвідомлення себе і світу.

Проте, не зважаючи на різницю способів впливу на усвідомлення себе і світу кожного з видів мистецтв, можна виділити загальні умови та положення. У кожній з форм мистецтва створюється художній образ, в якому закладено усвідомлення себе і світу (через вибудовування образу себе і образу світу). Усвідомлення «Я» і світу відбувається за допомогою дотику молодшого школяра до художнього образу, а в творчості дитини – за допомогою наступних механізмів:

1. Ідентифікація (з героєм, з художнім образом, з учасниками творчого процесу, а через процес творчості – з цілим світом).

2. Відокремлення (усвідомлення своїх відмінностей від інших на основі неповторності своєї творчості, вибору художніх засобів, розототожнення з героєм на визначеному етапі творчості).

3. Самосприйняття (сприйняття свого «Я» за допомогою вибору кольору, форми творчості).

4. Рефлексивні механізми (осмислення своєї творчості).

5. Децентрації (вихід за межі «Я» шляхом відсторонення від своєї творчості).

Висновки. Отже, можна зробити наступні висновки. З метою усвідомлення себе і світу молодшими школярами в художньо-творчій діяльності повинні бути присутніми наступні елементи:

1. Необхідне поєднання педагогічних, соціальних, культурологічних, психологічних технологій художньої творчості. Художньо-творча діяльність дозволяє формувати цілісний образ «Я» і образ світу, сприяє усвідомленню власного духовного, соціального, психологічного, фізичного аспектів. Також необхідно спиратися на деякі значущі в цьому аспекті функції мистецтва:

- виховна функція мистецтва розвиває рефлексивне ставлення до себе і світу, сприяє формуванню орієнтацій щодо себе та світу, формує самосвідомість і світогляд;

- естетична функція охоплює всі три аспекти формування усвідомлення «Я» і світу: але найбільш сильно розвивається естетичне ставлення до себе і світу, його емоційні аспекти, ціннісні орієнтації;

- пізнавальна функція мистецтва впливає на когнітивний бік усвідомлення себе і світу, на формування знань про себе і світ, як пізнання світу і себе в ньому через

його художній образ;

- соціальна (комунікативна) функція дозволяє шляхом створення діалогу (в широкому сенсі) сформувавши орієнтацію молодшого школяра в світі.

2. Важливим є спрямованість художньо-творчої діяльності школяра на самопізнання особистості дитини, розвиток її особистісної та інтелектуальної рефлексії, розвиток її індивідуальності. З метою формування рефлексії необхідно затримувати увагу школяра на процесі творчості, підключати обговорення творчості, пов'язане з вербальною активністю дитини.

3. Ігрова, «чарівна» атмосфера художньої творчості як спосіб забезпечення метафоричності самовираження. Одним з важливих методів є гра. Молодші школярі ще не можуть повністю контролювати свої дії. Тому головним завданням занять стає сприяння розвитку рефлексії учнів у процесі гри, допомога в усвідомленні ними своїх емоційних станів.

4. Істотною умовою є участь у процесі формування ставлення до себе і світу молодших школярів всіх суб'єктів освітнього середовища, застосування їх у творчому процесі. Основна роль тут належить педагогу.

5. Рівноцінний розвиток як пізнавального аспекту у відношенні до себе і світу, так і емоційного, і поведінкового.

Отже, для того, щоб дитині усвідомити себе, необхідно також усвідомлювати навколишній світ. Це особливо важливо молодшим школярам, для яких усвідомлення себе і світу розвивається в контексті розвитку соціального «Я» і пізнання навколишнього світу в умовах початкової школи. Основним способом усвідомлення себе і світу є творче самовираження, яке відбувається при залученні молодших школярів у сферу мистецтва. У процесі самовираження, під дією механізмів (ідентифікації, відокремлення і ін.) відбувається поступовий розвиток образу «Я» і образу світу кожного школяра. Тож, умови розвитку усвідомлення молодшими школярами себе і світу слід розуміти як систему, де основною ланкою є педагогічна організація художньо-творчої діяльності.

Список використаних джерел

1. Абульханова-Славська К.А. Про шляхи побудови психології особистості. *Психологічний журнал*. 1983. Т. 4. №1.
2. Аксьонова Ю.А. Символи світоустрою в свідомості дітей. Єкатеринбург, 2000.
3. Бердяєв Н.А. Сенс творчості. К., 2007.
4. Бернс Р. Що таке Я-концепція. Психологія самосвідомості: Хрестоматія. За ред. Д.Я. Райгородського. К., 2003.
5. Божович Л.І. Особистість і її формування в дитячому віці. К., 1968.
6. Виготський Л.С. Уява і творчість в дитячому віці. СПб.: Союз, 1997.
7. Виготський Л.С. Собр. соч. в 6 т. М., 1981-1984.
8. Воловікова М.І., Трофімов А.А. Повернення до себе (психологія, символ, культура). К., 1995.
9. Грибов Ю.А. Психолого-педагогічні умови розвитку творчого

самовираження учнів і вчителів. *Питання психології*. 1989. №2. С. 57-62.

10. Кон І.С. Открытие «Я». М., 1978.
11. Мухіна В.С. Вікова психологія. Феноменологія розвитку. К., 2007.
12. Максакова В.І. Організація виховання молодших школярів. К., 2003.
13. Маслоу А. Мотивація і особистість. К., 2007.
14. Обухів А.С. Історично обумовлені модифікації образу світу. *Розвиток особистості*. 2003. №4.
15. Петухов В.В. Образ мира и психологическое изучение мышления. *Вестник Моск. ун-та. Сер. 14: Психология*. 1984. № 21.
16. Потєбня А.А. Естетика і поетика. К., 1976.
17. Психологія дитинства: Підручник. За ред. А.А. Реана. Спб., 2003.
18. Раусте фон Фріхт М.Л. Образ «Я» як підструктура особистості. *Проблеми психології особистості*. К., 1982.
19. Рогова Р.М., Филонов Г.Н., Волков Г.Н., Печко Л.П. Становление самосознания личности школьника. М., 2003.
20. Рубінштейн С.Л. Основи загальної психології. К., 1998.
21. Смирнов С.Д. Психология образа: проблемы активности психического отражения. М., 1985.
22. Сухомлинський В.А. Про виховання. К., 1979.
23. Еріксон Е. Дитинство і суспільство. К., 1996.
24. Юсов Б.П. Взаємозв'язок культурогенних чинників у формуванні сучасного художнього мислення вчителя освітньої галузі «Мистецтво». Обр. праці з історії, теорії та психології художньої освіти та поліхудожнього виховання дітей. К., 2004.

*Мазуркевич О.П., кандидат культурології,
доцент кафедри соціальних технологій,
Вінницький інститут Університету «Україна»*

ЗВИЧАЄВІ НОРМИ ЕТИКЕТУ, ЯК НЕВІД'ЄМНА ЧАСТИНА УКРАЇНСЬКОЇ ТРАДИЦІЙНО-ПОБУТОВОЇ КУЛЬТУРИ

RELATED NATURE OF THE ETHICS AS A LITERATURE PART OF UKRAINIAN TRADITIONAL-DOMESTIC CULTURE

Анотація. В статті розглядається особливість формування звичаєвих норм етикету в контексті української традиційної культури. Де етнічна культура українців, котра у ХІХ – на початку ХХ ст. постала як цілісна, динамічна, саморегулююча система, що відіграла вирішальну роль у збереженні етносу. В умовах бездержавного існування, коли політика домінуючих імперій була спрямована на денационалізацію українців, гальмуючи зростання національної свідомості, саме етнічна культура стала важливим національно-інтеграційним чинником, що стимулювала процеси